

Yeganə Gözəlova

ORTA ƏSRLƏRDƏ AVRASİYANIN TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

- 14243 -

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.

Layihənin rəhbəri, elmi redaktoru və ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov

*Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı,
AMEA-nın müxbir üzvü,
professor*

Rəyçilər:

Tofiq Nəcəfli

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Rövşən Muğanlinski

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Müəllif onu elmin fəxrli yoluna gətirmiş müəllimi, hazırkı monoqrafiyanın yazılmasında zəruri olan Türkiyənin İslam Tarix, Sənət və Kültür Araşdırma Mərkəzində, Bəyazid və Süleymaniyyə kitabxanalarında çalışmasına yardımçı olmuş Əməkdar elm xadimi, Dövlət Mükafatı laureatı, AMEA-nın müxbir üzvü Yaqub Mahmudova öz dərin təşəkkürünü bildirir.

Gözəlova Yeganə

G 75 Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri. Bakı, «Təhsil», 2011,
296 s.+xəritələr

Monoqrafiyada V–XV əsrləri əhatə edən 1100 illik xronoloji çərçivədə Avra-siyanın ticarət əlaqələri kompleks şəkildə araşdırılır. Müəllifin əsas diqqət yetirdiyi məsələlər beynəlxalq ticarətin nəzəri tərəfləri, o cümlədən Avropa–Asiya ticarət balansının aktivlik dərəcəsi, ticarətin «Avrasiya» adlı coğrafi və tarixi məkan üçün başlıca pozitiv və neqativ tərəfləri, iqtisadi əlaqələrin cəmiyyətin inkişafında yeri, orta əsr ticarətinin simasının tədricən dəyişilməsi prosesidir.

Kitab Avrasiyanın iqtisadi əlaqələri, eləcə də beynəlxalq ticarət tarixi ilə məş-ğul olan tədqiqatçılar üçün nəzərdə tutulmuşdur.

G $\frac{4306020600}{053}$ 2011

© «Təhsil», 2011

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ VƏ YA İKİ QİTƏNİN ÜMUMİ TARİXİ	8
GİRİŞ	11
I FƏSİL	
ORTA ƏSR İQTİSADI SİSTEMİNİN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT	
1.1. Qədim dünya və orta əsrlərin hüdunda Avrasiyanın siyasi və iqtisadi durumu	35
1.2. Avrasiyada feodal cəmiyyətlərinin yaranmasının iqtisadi əsasları.....	49
1.2.1. Feodalizmin iqtisadi xarakteristikası.....	49
1.2.2. Dünyanın mühüm xammal mənbələri və onların istehlak bazarı	55
1.2.3. V–VII əsrlərin sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri	62
1.3. V–VII əsrlərdə beynəlxalq ticarət yolları.....	70
1.3.1. Karvan yolları	70
1.3.2. Dəniz ticarəti.....	76
1.3.3. Beynəlxalq ticarətdə üstünlük uğrunda Bizans–Sasani rəqabəti	81
1.4. Avropa – Asiya ticarət balansı V–VII əsrlərdə.....	93
II FƏSİL	
XİLAFƏT VƏ BEYNƏLXALQ İQTİSADI ALƏM	
2.1. Xilafətin iqtisadi sisteminin təşəkkülü.....	99
2.2. VIII–IX əsrlərdə dünyanın mühüm ticarət bölgələri.....	108

2.2.1. Aralıq dənizi vilayətlərinin ticarət əlaqələri.....	108
2.2.2. İran körfəzi və Hind okeanı ticarəti. «Böyük İpək Yolu»nun fəaliyyəti.....	113
2.2.3. Dnepr – Qara dəniz və Volqa – Xəzər dənizi magistralı.....	121
2.3. VIII–IX əsrlərdə beynəlxalq ticarətin xidmət sahələri	133
2.3.1. Beynəlxalq pul sistemi.....	133
2.3.2. Bazarlar. Yarmarkalar	137
2.3.3. Ticarət faktoriyaları	142
2.3.4. Gömrük işi.....	145
2.3.5. Rəbitə vasitələri	148
2.4. Avropa – Asiya ticarət balansı VIII–IX əsrlərdə.....	152

III FƏSİL X–XII ƏSRLƏRDƏ BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

3.1. IX əsrin sonu–X əsrdə Avrasiya məkanında baş verən siyasi və sosial-iqtisadi dəyişikliklər.....	159
3.1.1. Avropada şəhər həyatının yüksəlişinin başlanması	159
3.1.2. Xilafətin siyasi tənəzzülündən sonra müsəlman Şərqi iqtisadi durumu	163
3.2. X–XI əsrlərdə Avrasiyanın beynəlxalq ticarət məntəqələri.....	167
3.2.1. Fatimilər və Aralıq dənizi ticarəti uğrunda mübarizənin kəskinləşməsi	167
3.2.2. Normannlar və Aralıq dənizi ticarəti	171
3.2.3. İran körfəzi və Hind okeanı ticarəti. «İpək Yolu» X–XI əsrlərdə.....	175
3.2.4. Şimal ticarəti X–XI əsrlərdə.....	179
3.3. Xaç yürüşləri və beynəlxalq ticarət.....	184
3.3.1. Xaç yürüşlərinin iqtisadi şərtləri	184
3.3.2. Xaç yürüşləri dövründə Avropa–Asiya ticarət əlaqələri.....	188
3.4. Avropa–Asiya ticarət balansı X–XII əsrlərdə	193

IV FƏSİL AVROPA–ASIYA TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ XIII–XIV ƏSRLƏRDƏ

4.1. XIII–XIV əsrlərdə Avrasiya məkanında ticarətin təşkili.....	198
4.1.1. İstehsalın ümumi səviyyəsi	198
4.1.2. Bazarlar. Yarmarkalar.....	202
4.1.3. Tacir birlikləri.....	205
4.1.4. Pul təsərrüfatı	208

4.2. XIII–XIV əsrlərdə beynəlxalq ticarət mərkəzləri və yolları.....	213
4.2.1. «İpək Yolu» moqol ağalığı dövründə.....	213
4.2.2. Hülakilər və İran körfəzi ticarəti	216
4.2.3. Levant ticarətində «italyan üstünlüyü».....	219
4.2.4. Şimal – Cənub əlaqələrində Qara dəniz və Xəzər dənizi vilayətlərinin yeri	222
4.2.5. Hanza	226
4.3. Avropa–Asiya ticarət balansı XIII–XIV əsrlərdə.....	231

V FƏSİL

BEYNƏLXALQ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ SİSTEMİNİN YARANMASI

5.1. Avropa–Asiya ticarət əlaqələri XV əsrin birinci yarısında.....	234
5.1.1. XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Avrasiya cəmiyyətlərinin ümumi durumu	234
5.1.2. XV əsrin birinci yarısında dünyanın başlıca ticarət mərkəzləri	239
5.1.3. Atlantikada erkən müstəmləkə işğalları	246
5.2. XV əsrin ikinci yarısında beynəlxalq ticarət əlaqələri	249
5.2.1. Konstantinopolun Osmanlı türkləri tərəfindən fəthi və Aralıq dənizi ticarəti	249
5.2.2. Beynəlxalq ticarətdə hegemonluq uğrunda müstəmləkə rəqabəti: Atlantikanın və Hind okeanının «bölüşdürülməsi»	254
5.3. Avropa–Asiya ticarət balansı XV əsrdə	260

NƏTİCƏ..... 264

İXTİSARLARIN SİYAHISI..... 267

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI..... 269

ƏLAVƏLƏR..... 290

XƏRİTƏLƏR..... 295

«Qərb – Qərbdir, Şərq isə – Şərqdər və bu ikisi heç zaman görüşməyəcəklər».

Redyar Kiplinq

«Avrasiya» deyilən bir hadisə gerçəkdir: qərpbərəstlərin və ya şərqpərəstlərin, xristianların və ya müsəlmanların, iudaistlərin və ya buddistlərin, avropeoidlərin və ya monqoloidlərin istəyindən asılı olmayaraq».

Y.H.Gözalova

ÖN SÖZ VƏ YA İKİ QİTƏNİN ÜMUMİ TARİXİ

Oxuculara təqdim olunan «Orta əsrlərdə Avrasiyanın ticarət əlaqələri» adlı monoqrafiya Yeganə Gözəlovanın beynəlxalq ticarət əlaqələri tarixinə həsr olunmuş növbəti tədqiqat əsəridir.

İlk olaraq qeyd edim ki, bu tarixçinin Avropa və Asiya qitələrinin tarixinə və eləcə də orta əsrlərin xronologiyasına baxışı xeyli fərqlidir və tarixi ədəbiyyatımızda hakim olan ənənəvi təsəvvürlərdən seçilir. Bu səbəbdən də kitabın ön sözündə bəzi məqamlara aydınlıq gətirmək istərdim.

Məlumdur ki, dünya sivilizasiyasının mərkəzləri olan Mesopotamiyanın və Misirin qədim dövlətləri, Aralıq dənizi bölgəsi, Fars körfəzi və Hind okeanı vilayətləri artıq e.ə. III–II minilliklərdə beynəlxalq ticarətin əsas bölgələri kimi çıxış edirdilər. Sonrakı mərhələlərdə Avropa qitəsi də bu əlaqələrə qatılmağa başlayır və dünya sivilizasiyalarının coğrafiyası genişləndikcə, ən iri ticarət mərkəzləri ilə periferiyalar arasında da əlaqələr yaranır və artıq qitələrarası ticarət meydana çıxır. Qədim dünya ilə orta əsrlərin hüdunda beynəlxalq ticarət əlaqələri yüksək səviyyəyə çatır və Avropa–Asiya ticarət balansı deyilən bir hadisə yaranır.

Avropa və Asiya orta əsr cəmiyyətlərinin yaranması dünyanın mühüm xammal mənbələri və onların istehlak bazarları arasında əvvəllər mövcud olmuş əlaqəsinin yeni səviyyəsini doğurur. Beynəlxalq ticarətin ən mühüm bölgələri, xammal bazarları, mühüm əmtəələr üzərində qiymətlərin təyini və onların satışı üzərində nəzarət uğrunda orta əsrlərin ən iri qüvvələri – Bizans və Sasani imperiyası, Bizans və Xilafət, Fatimilər və normanlar, xaçlılar və müsəlman Şərqi ölkələri, məmlüklər və monqollar, Osmanlı imperiyası və İtaliya dövlətləri, Kastiliya və Portuqaliya mübarizə aparır; bu mübarizə V–XV əsrlər boyu davamlı olur və ticarətin dövlətlərarası münasibətlərdə aparıcı rolunu aşkara çıxarır.

Yeganə Gözəlovanın monoqrafiyasını Vətən tarixşünaslığı üçün aktual edən vacib məqamlardan biri – Azərbaycanın beynəlxalq ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli yerinin müəyyən edilməsi ilə bağlıdır. Orta əsrlərdə beynəlxalq ticarət əlaqələrində Azərbaycan fəal iştirak etməklə yanaşı, öz coğrafi mövqeyi, təbii şəraiti və ehtiyatları, inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələri və beynəlxalq əhəmiyyətli yarmarkaları hesabına beynəlxalq iqtisadi əlaqələr sisteminin və beynəlxalq mübadilənin mərkəzlərindən biri olmuşdur. Azərbaycanın ən iri şəhərləri – Bərdə, Şamaxı, Naxçıvan, Marağa, Ərdəbil, Urmiya, Təbriz təkcə ticarət yolları üzərində yerləşməsi və regional ticarətdə iştirakına görə deyil, həm də rəqabətə davamlı sənətkarlıq məhsulları hesabına uzun müddət əhəmiyyətli iqtisadi mövqeyini qoruyub saxlayır. Dərbənd və Bakı limanları isə Volqa–Xəzər ticarət magistralının mühüm məntəqələri olub, müsəlman Şərqi ölkələrini Şimal ticarətinə bağlayır. Bütün bu məsələlər monoqrafiyada öz geniş əksini tapmışdır.

Diqqət çəkən məqamlardan biri də – müəllifin ticarət əlaqələri tarixini təsvir etməkdən qaçması, daha çox nəzəri məsələlərə diqqət ayırmasıdır. Belə ki, ticarətin xidmət sahələri – pul sistemi, bazarlar, yarmarkalar, poçt xidməti və fabriyalar da V–XV əsrlər boyu böyük bir təkamül yolu keçir və beynəlxalq sistemə tabe etdirilir. Eyni zamanda beynəlxalq ticarət orta əsr cəmiyyətinin ən mühüm sahələrinə – iqtisadiyyata, sosial münasibətlərə və heç şübhəsiz, beynəlxalq siyasi əlaqələrə təsir göstərir və bu təsir qarşılıqlı səciyyə daşıyır. Bu məsələlər Vətən tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq Yeganə Gözəlovanın monoqrafiyasında əhatəli əksini tapmışdır.

Monoqrafiyada bir çox mənbələr, o cümlədən Azərbaycanda olmayan və xarici kitabxanalardan gətirilən mənbələrin («*Tac əl-arus min şərh cavhər əl-qamus*», «*Kitab ihya ulum əd-din*», «*Kitab əl-işara ilə məhasin ət-ticara*», «*Kitab əl-iqtisab fi-r-rizq əl-mustətab*» və d.) elmi dövriyyəyə buraxılması əsərin elmi dəyərini artırır.

Yeganə Gözəlovanın Avrasiyaçılıq nöqtəyi-nəzərindən yazılmış tədqiqat əsərini izlədikcə bir minillik tarix ərzində, həqiqətən, Avropanın və Asiyanın bir-birinə sıx bağlandığının, bu bağlılığın

təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi və mədəni xarakter daşdığına şahidi oluruq. Müəllifin özünün də göstərdiyi kimi, orta əsrlərin elə bir mərhələsi gəlib çatır ki, nə Avropa Asiyasız, nə də Asiya Avropasız təklikdə mövcud ola bilmir. Bu vəhdətin ortaya çıxmasında ticarət aparıcı rol oynayır. Əslində, Yeganə Gözəlovanın da araşdırmalarının başlıca məqsədi – *Avrasiyanın təkə coğrafi deyil, həm də iqtisadi vəhdət olduğunu* təsdiq etməkdir.

Müəllif tədqiqat gedişində belə bir qənaətə gəlir ki, «*Avrasiya*» orta əsrlərin məhsuludur, orta əsrlərdə tarixi anlam kəsb etmişdir və orta əsrlərdə iki qitənin birgə yaşamının perspektivləri cızılmışdır; *Avrasiyanın siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni və hətta etnik-mental inkişafının əsas istiqamətləri də orta əsrlərdə təşəkkül etmişdir.* Bununla əlaqədar qeyd edək ki, Y. Gözəlovanın seçmiş olduğu xronologiya da Vətən tarixşünaslığında orta əsrlərin ənənəvi saydığımız çərçivəsindən bir qədər fərqlidir: XV əsr keçmiş sovet və müasir Rusiya, eləcə də Azərbaycan mediyevisitikasında orta əsrlərin son deyil, klassik mərhələsidir. Y. Gözəlova bu cür yanaşmanı sovet tarix elminin stereotiplərinin nəticəsi sayır. Müəllif hesab edir ki, XV əsr – feodal cəmiyyətinin aqoniya keçirdiyi əsrdir və baş verən siyasi, sosial və iqtisadi proseslər bu cəmiyyətin məhvi və yeni cəmiyyətin rüşeymlərinin ortaya çıxmasının əlamətləri olmuşdur.

Y. Gözəlovanın Avropa və Asiya qitələrinin tarixi ilə bağlı irəli sürdüyü mühakimələr və gəldiyi vacib nəticələr tarixi ədəbiyyatdakı ənənəvi təsəvvürlərdən fərqlənsə də, çox güclü elmi arqumentlərlə əsaslandırılır və əslində, Avrasiyanın iqtisadi tarixi üzrə yeni bir elmi konsepsiyanın formalaşmasından xəbər verir.

Şübhə etmirəm ki, Yeganə Gözəlovanın hazırkı monoqrafiyası oxucuların diqqətini çəkəcək və istər Avrasiyanın ümumi tarixinin öyrənilməsi, istərsə də beynəlxalq ticarətin araşdırılması sahəsində böyük elmi dəyər kəsb edəcək.

*Yaqub Mahmudov,
AMEA-nın müxbir üzvü,
professor*

Giriş

Orta əsrlərdə beynəlxalq ticarət: məzmunu, xronoloji və coğrafi çərçivəsi

Ticarət – tarixi prosesin nəhəng amillərindən biridir. Bəşər tarixində elə bir mərhələ yoxdur ki, ticarət bu və ya digər dərəcədə cəmiyyətin həyatına təsirsiz ötüşsün. Hələ «Neolit inqilabı»ndan əvvəl, yəni «istehsal» deyilən bir hadisə ortaya çıxanadək, artıq mübadilə mövcud olmuş, bu mübadilə əvvəlcə müəyyən bir rayon daxilində, sonra ölkənin ayrı-ayrı rayonları arasında, ölkələrarası, bölgələrarası, qitədaxili, qitələrarası səciyyə alaraq bütün dünyanı əhatə edən ticarətə çevrilmişdir. Ticarət özü-özlüyündə mühafizəkar və muxtar hadisə olmaqla yanaşı, bəşər həyatının digər mühüm sahələri – ictimai və iqtisadi həyatla bərabərdə və qarşılıqlı təsirdə inkişaf etmişdir. Ticarətin siyasi həyata da təsiri böyük olmuş, eyni zamanda siyasət də ticarətin inkişafına və istiqamətinə güclü təsir göstərmişdir.

Bu gün ticarət cəmiyyətin həyatına o qədər güclü nüfuz etmişdir ki, nə iri korporasiyaları, nə regional və beynəlxalq təşkilatları, nə də dövlətlərarası münasibətləri onsuz təsəvvür etmək mümkün deyil; hətta diplomatiya özü belə «iqtisadi diplomatiya», «ticarət diplomatiyası» səciyyəsi almışdır. Müasir ticarətin miqyası da nəhəngdir, daşınar əmlakla kifayətlənməyib daşınmaz əmlakdan tutmuş şirkətlərdə, qiymətli kağızlardan tutmuş qeyri-maddi olan ideyaların (!) satışınadək hər bir şeyi əhatə edir.

Hörmətli oxucu,

“Müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun 18-ci və 19-cu maddələrinə uyğun olaraq müəlliflik hüququnun qorunması məqsədilə əsərin tam mətni ilə Kitabxananın oxu zalında tanış ola bilərsiniz.

